

MARIA SOJA

ZMIANY ZALUDNIENIA PRZYGRANICZNYCH TERENÓW W KARPATACH POLSKICH W LATACH 1921–2007

Zarys treści: W opracowaniu zwrócono szczególną uwagę na dynamikę zmian zaludnienia przygranicznych miast i gmin w Karpatach Polskich w latach 1921–2007 i na znaczenie granicy w rozwoju demograficznym tych terenów. Wzrost zaludnienia przygranicznych terenów (jak i całego regionu) wynikał głównie z uwarunkowań demograficznych, na które nakładały się przyczyny ekonomiczne. Istnienie granic państwowych nie ograniczało tego rozwoju, a jedynie go modyfikowało. Destrukcyjny charakter granic w rozwoju demograficznym ujawnił się w latach 40. XX w. Był to wynik przesunięcia granicy na wschodzie (nowa granica z byłym ZSRR) i potem polityki ludnościowej państwa w stosunku do ludności narodowości rusińskiej. Granica na wschodzie zmieniła swój charakter. Jest granicą między Polską a Ukrainą i równocześnie wschodnią granicą Unii Europejskiej, co sprzyja rozwojowi społeczno-gospodarczemu przygranicznych terenów.

Słowa klucze: Karpaty Polskie, rozwój demograficzny, tereny przygraniczne

Karpaty Polskie położone w południowo-wschodniej części kraju, przy granicy państwowej z Czechami, Słowacją i Ukrainą są regionem przygranicznym. Ciągną się pasem szerokości około 100 km od granicy (długości około 330 km), spełniając warunki „obszaru przygranicznego” zdefiniowanego przez Centralny Urząd Planowania (*Gminy przygraniczne* 1997).

Rozwój demograficzny tego peryferyjnie położonego regionu górskiego w XIX i XX w. cechował wzrost liczby ludności z 1,3 mln osób w 1869 r. do ponad 2,4 mln osób w 1998 r. Był to rozwój umiarkowany, gdyż roczna stopa wynosiła 0,64%. Przebiegał wg

wzorca określonego jako „stały wzrost rozwoju”. Zakłócały go wojny, po których każdorazowo powracał do stanu względnej równowagi, a następnie znowu pojawiała się tendencja do wzrostu (Soja 2008).

Jednym z czynników modyfikujących rozwój demograficzny Karpat Polskich w XIX i XX w. był przebieg granic politycznych, w tym szczególnie skutki wywołane ich przesunięciami. Do 1918 r. Karpaty położone w obrębie Galicji graniczyły na południu z Węgrami (granica naturalna grzbieciami gór), na zachodzie ze Śląskiem (na rzece Białą). Były to granice wewnętrzne między prowincjami monarchii austro-węgierskiej. Wschodnia i północna część miała otwartą przestrzeń ku pozostałemu obszarowi monarchii. Nowy układ granic ukształtował się w 1918 r. po uzyskaniu przez Polskę niepodległości. Karpaty, jako region otworzyły się na zachodzie (w wyniku przesunięcia granicy dalej na zachód), na południu pozostała zaś granica, która zmieniła charakter z wewnętrznej na państwową (między Polską a byłą Czechosłowacją). Kolejne zmiany granic państwowych nastąpiły po II wojnie światowej. Nowa granica między Polską a byłym ZSRR zamknęła obszar Karpat od wschodu. Od połowy XX w. Karpaty jako region otwarte są ku zachodowi i północy Polski, natomiast zamknięte granicą państwową od południa (z Czechami i Słowacją) i wschodu (z Ukrainą).

Karpaty były i są obszarem koncentracji znacznego potencjału ludnościowego na terenach wiejskich (11% ogółu ludności wiejskiej w Polsce w 1998 r.). Cechują się na tle kraju stałą tendencją do wzrostu liczby ludności, jednak region ten nie jest jednorodny pod względem zachodzących procesów demograficznych. Wynika to głównie z przyczyn poza ekonomicznych. Przebieg i skutki II wojny światowej wywarły wpływ na cały region, jednak na wschodzie nałożyły się na to dodatkowo skutki zorganizowanych i przeprowadzonych etapami w latach 40. XX w. akcji wysiedleń ludności rusińskiej zamieszkującej Beskid Niski i Bieszczady.

Rozpatrując zmiany zaludnienia Karpat wg miast i gmin, warto zwrócić uwagę na przygraniczne jednostki, czyli te, których granice administracyjne w części pokrywają się z granicą państwową. Celem badań jest przedstawienie rozwoju ludnościowego terenów położonych bezpośrednio przy granicy państwowej (dodatkowo jeszcze w najwyższych partiach gór) oraz poznanie roli tak bliskiego sąsiedztwa granic w tym rozwoju.

Zakres przestrzenny badań obejmuje pas miast i gmin o powierzchni ponad 5 300 km², co stanowi prawie 1/3 obszaru regionu. Idąc z zachodu na wschód wzdłuż granicy państwowej, badaniem objęto 34 jednostki (w tym 7 miast i 27 gmin) – poczynając od miasta Cieszyina aż po gminę Ustrzyki Dolne. Wykaz jednostek przygranicznych wraz z ich numeracją odpowiadającą tej na zamieszczonych rycinach (tworzą profil wzdłuż granicy) zawiera tabela 1.

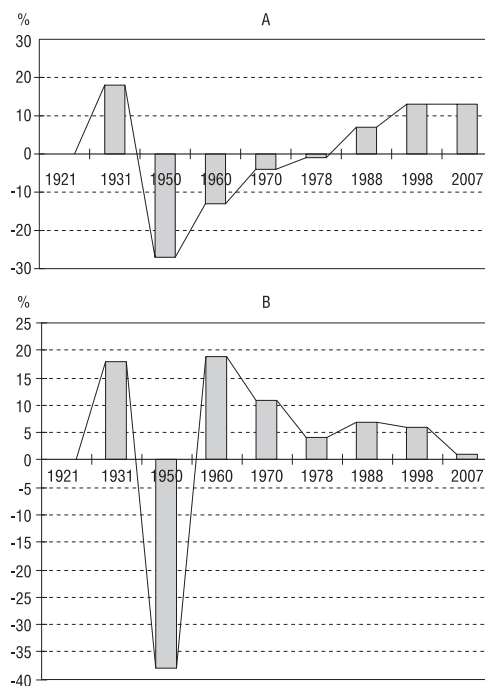
Zakres czasowy opracowania obejmuje lata 1921–2007. Wykorzystano dane statystyczne GUS zawarte w spisach ludności (1921, 1931, 1950, 1960, 1970, 1978, 1988) oraz bieżącej ewidencji ludności (1998–2007). Prezentowany materiał statystyczny jest porównywalny w czasie i przestrzeni. Został przeliczony na podział administracyjny kraju wg stanu z 2007 r.

Tereny przygraniczne Karpat Polskich w latach 1921–2007 cechował wzrost liczby ludności z 284 tys. osób w 1921 r. do około 320 tys. osób w 2007 r. (ryc. 1). Przyrost zaludnienia był znacznie wolniejszy niż obserwowany w skali całego regionu, gdyż roczna stopa

wynosiła 0,15% (w skali Karpat 0,64%). Osiągnięte maksimum i minimum wyznaczają trzy charakterystyczne etapy rozwoju ludnościowego omawianych terenów. Pierwszy etap (do II wojny światowej) cechowały przemiany demograficzne mające charakter ewolucyjny. W okresie międzywojennym potencjał ludnościowy wzrósł o około 18%, osiągając maksimum w 1931 r. (336 tys. osób, tj. ponad 17% populacji Karpat). Etap drugi (1931–1950), związany z przebiegiem i skutkami II wojny światowej oraz na wschodzie regionu akcjami wysiedleń w latach 40. XX w. ludności narodowości rusińskiej, cechuje regres demograficzny. W 1950 r. na przygranicznych terenach mieszkało 207 tys. osób (minimum ludnościowe), co w stosunku do maksimum ludnościowego z 1931 r. oznacza ubytek mieszkańców o około 40% (około 130 tys. osób). Trzeci etap to lata 1950–2007, podczas którego następowała systematyczna odbudowa potencjału ludnościowego przygranicznych terenów. Pod koniec lat 70. XX w. stan zaludnienia osiąga poziom z 1921 r. Wydawałoby się, że tereny te, położone w najwyższych partiach gór, w okresie zaawansowanych procesów urbanizacyjnych w Polsce wykazą tendencję do wyludniania. Tymczasem w latach 1970–1978 nastąpił niewielki, ale jednak przyrost ludności, większy w miastach (o 9%) niż na wsi (o 2%). Kolejne dekady cechują się wzrostem zaludnienia, z tym że początek XXI w. przynosi spowolnienie tempa tego wzrostu, głównie za sprawą miast.

Bezpośrednio przy granicy państwowej położonych jest 7 miast i 27 gmin. Liczebnie dominuje ludność wiejska (w 2007 r. 212 tys. osób wobec 255 tys. w 1921 r.), chociaż jej udział w zaludnieniu zmniejszył się z 90% w 1921 r. do 67% w 2007 r. Systematyczny wzrost udziału ludności miejskiej notuje się od połowy XX w., kiedy to prawa miejskie uzyskało Zakopane (1933 r.), Ustroń (1956 r.), Szczawnica (1958 r.) i w 1962 r. Wisła (Górka 1995).

Zmiany zaludnienia rozpatrywane wg miast i gmin wykazują zróżnicowanie w czasie i przestrzeni. W okresie międzywojennym praktycznie cały pas jednostek wzdłuż gra-

Ryc. 1 Dynamika zmian zaludnienia przygranicznych terenów w Karpatach Polskich w latach 1921–2007; A – 1921=100; B – rok poprzedni=100

Fig. 1 The dynamics of population changes in the border communities of the Polish Carpathians between 1921 and 2007; A – 1921=100; B – previous year =100

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS ze spisów ludności (1921–1988) i bieżącej ewidencji ludności (1998–2007).

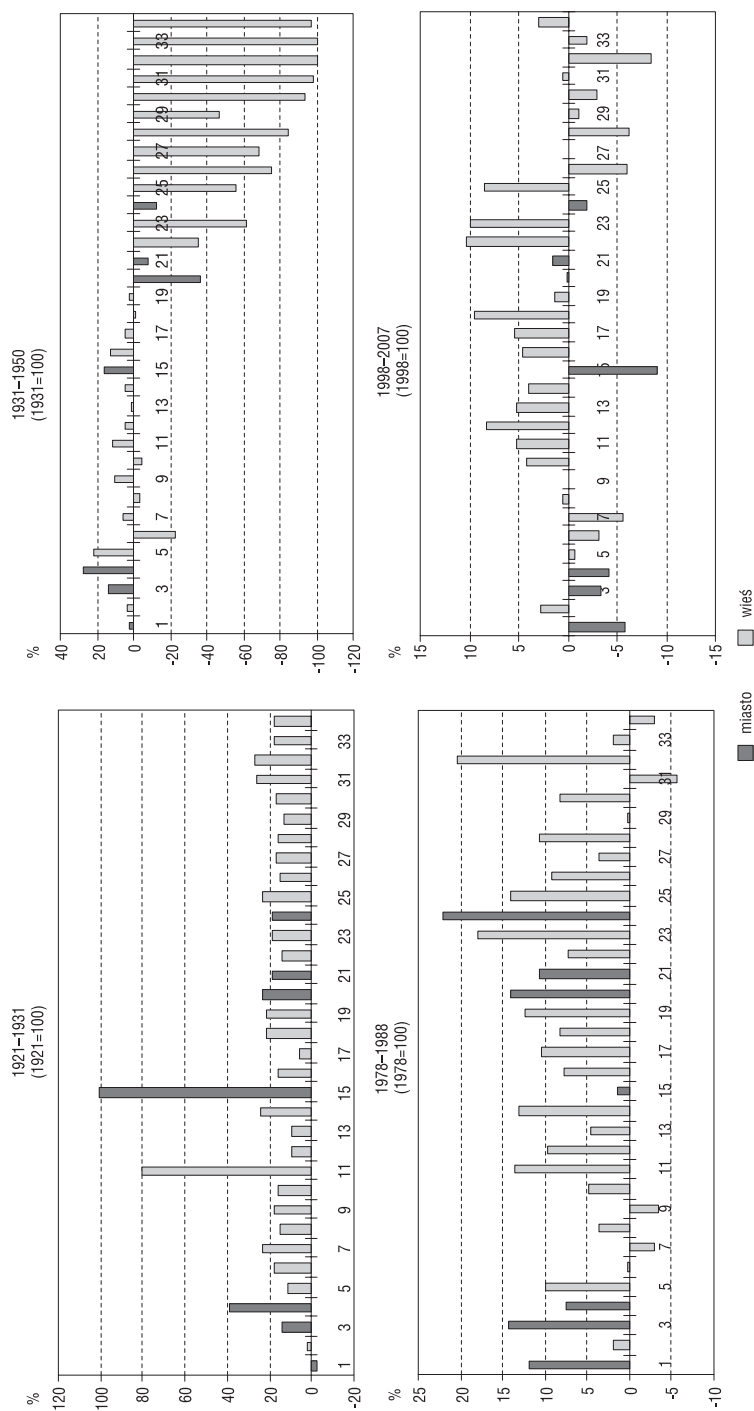
Tab. 1. Wykaz przygranicznych miast i gmin w Karpatach Polskich (stan z 2007 r.)

Table 1. A list of the border towns and communities in the Polish Carpathians (in 2007)

Lp.	Miasto, gmina	Granice państw	Województwo	Powiat
1	m. CIESZYN	Czechy	śląskie	cieszyński
2	Goleszów	Czechy	śląskie	cieszyński
3	m. USTRONŃ	Czechy	śląskie	cieszyński
4	m. WISŁA	Czechy	śląskie	cieszyński
5	Istebna	Słowacja	śląskie	cieszyński
6	Rajcza	Słowacja	śląskie	żywiecki
7	Ujsoły	Słowacja	śląskie	żywiecki
8	Jeleśnia	Słowacja	śląskie	żywiecki
9	Koszarawa	Słowacja	śląskie	żywiecki
10	Zawoja	Słowacja	śląskie	suski
11	Lipnica Wielka	Słowacja	małopolskie	nowotarski
12	Jabłonka	Słowacja	małopolskie	nowotarski
13	Czarny Dunajec	Słowacja	małopolskie	nowotarski
14	Kościelisko	Słowacja	małopolskie	tatrzański
15	m. ZAKOPANE	Słowacja	małopolskie	tatrzański
16	Bukowina Tatrzańska	Słowacja	małopolskie	tatrzański
17	Łąpsze Niżne	Słowacja	małopolskie	nowotarski
18	Czorzstyn	Słowacja	małopolskie	nowotarski
19	Krościenko	Słowacja	małopolskie	nowotarski
20	m. SZCZAWNICA	Słowacja	małopolskie	nowotarski
21	m. PIWNICZNA	Słowacja	małopolskie	nowosądecki
22	Piwniczna	Słowacja	małopolskie	nowosądecki
23	Muszyna	Słowacja	małopolskie	nowosądecki
24	m. MUSZYNA	Słowacja	małopolskie	nowosądecki
25	Krynica	Słowacja	małopolskie	nowosądecki
26	Uście Gorlickie	Słowacja	małopolskie	gorlicki
27	Sękowa	Słowacja	małopolskie	gorlicki
28	Krempna	Słowacja	podkarpackie	jasielski
29	Dukla	Słowacja	podkarpackie	krośnieński
30	Komańcza	Słowacja	podkarpackie	sanocki
31	Cisna	Słowacja	podkarpackie	leski
32	Lutowiska	Ukraina	podkarpackie	bieszczadzki
33	Czarna	Ukraina	podkarpackie	bieszczadzki
34	Ustrzyki Dolne	Ukraina	podkarpackie	bieszczadzki

Objaśnienia: numeracja jednostek odpowiada numeracji na rycinach: 2, 3 i 4.

nicy (z nielicznymi wyjątkami) cechował przyrost ludności o około 20% (ryc. 2). Średnia gęstość zaludnienia dla tych terenów wynosiła w 1931 r. 63 osoby/km² (ryc. 3). Wyraźna dwudzielność omawianego obszaru na część zachodnią i wschodnią (na linii Szczawnicy) pojawia się w latach 1931–1950. Związane to jest z ustaleniem nowej granicy na wschodzie z byłym ZSRR i akcjami wysiedleń ludności rusińskiej w latach 40. XX w. z terenów Beskidu Niskiego i Bieszczad. Na wschodzie wysiedlenia, które nałożyły się na skutki

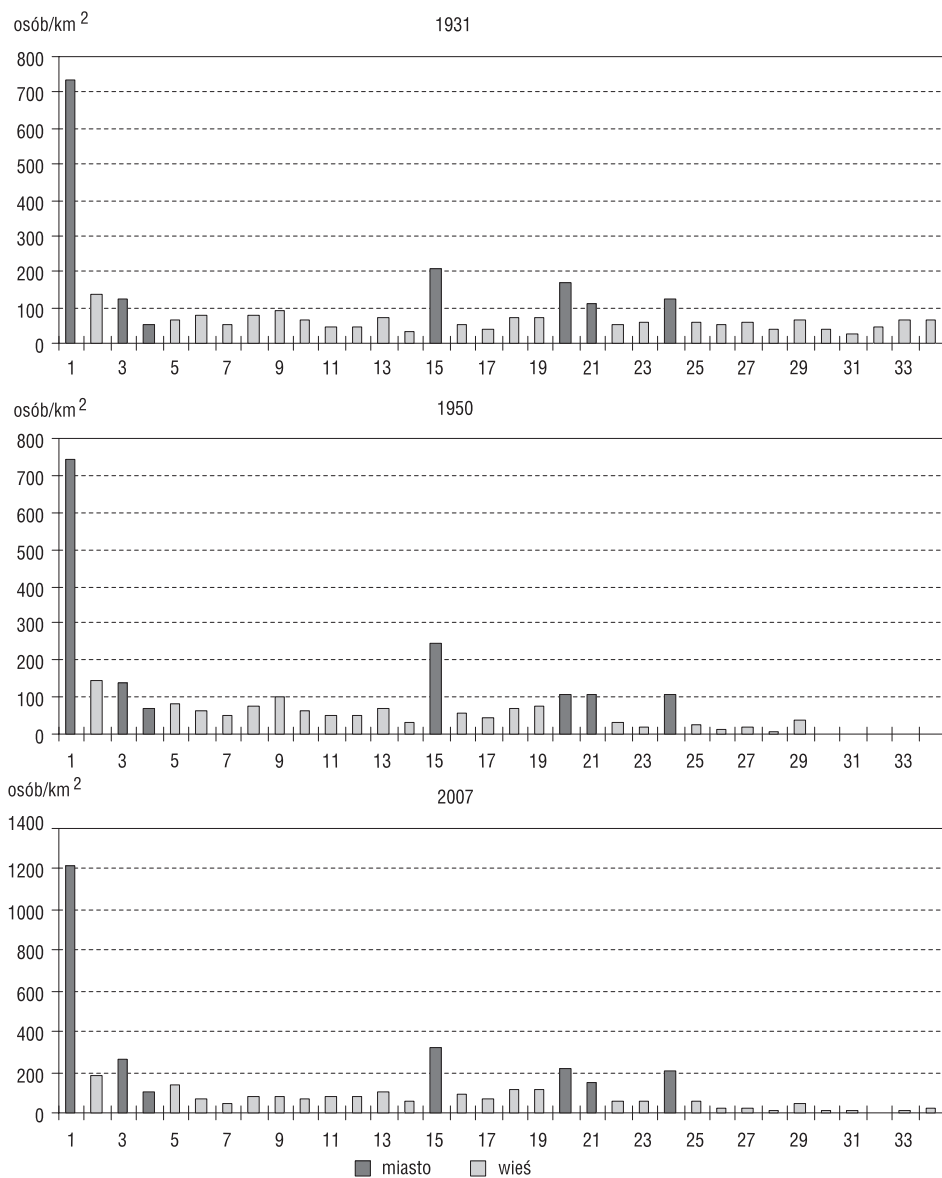

Ryc. 2. Zmiany zaludnienia przygranicznych miast i gmin w Karpatach Polskich w latach 1921–2007

Fig. 2. The changes in population of border communities in the Polish Carpathians between 1921 and 2007

Objasnienia: numeracja jednostek zgodna z danymi w tabeli 1.

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS ze spisów ludności (1921–1988) i bieżącej ewidencji ludności (1998–2007).

Ryc. 3. Gęstość zaludnienia przygranicznych miast i gmin w Karpatach Polskich w latach 1931–2007
 Fig. 3. Population density in the border towns and communities in the Polish Carpathians between 1931 and 2007

Objaśnienia: Numeracja jednostek zgodna z danymi w tabeli 1.

Źródło: opracowano na podstawie danych GUS ze spisów ludności (1931,1950) i bieżącej ewidencji ludności (2007).

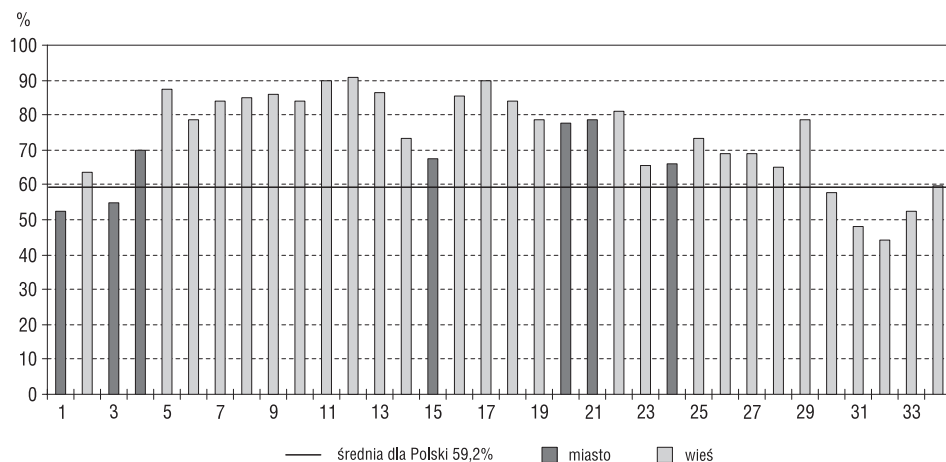
II wojny światowej, spowodowały nie tylko znaczny ubytek ludności, ale doprowadziły do całkowitego wyludnienia i następnie zaniku wsi. Im dalej na wschód od Beskidu Sądeckiego, tym większe nasilenie tych procesów (Soja 2001). Warto przypomnieć, że tereny gmin Lutowiska, Czarna i częściowo Ustrzyki Dolne znalazły się w obrębie Polski dopiero w 1951 r. po przeprowadzonej tzw. korekcie granic. Powstanie terenów bezludnych w południowo-wschodniej części Polski A. Maryański (1961, 1964) nazwał „pustkami demograficznymi”, „pustkowiami”, a nawet obszarami „martwymi”. Po II wojnie światowej było to zjawisko niespotykane wówczas w innych częściach Europy.

Przeszłość historyczna przygranicznych terenów (zwłaszcza na wschodzie) była i jest przyczyną nierównomiernego rozmieszczenia ludności. Większy potencjał demograficzny mają jednostki położone w zachodniej niż wschodniej części omawianego obszaru. Potwierdza to rozkład gęstości zaludnienia (ryc. 3). Idąc z zachodu na wschód, gęstość zaludnienia maleje, osiągając najniższy poziom w gminie Lutowiska (5 osób/km² przy średniej dla terenów przygranicznych 60 osób/km² w 2007 r.). W latach 1960–1998 postępujący w skali całego regionu przyrost ludności na zachodzie powodował zwiększanie zaludnienia, natomiast na wschodzie służył głównie odbudowie potencjału ludnościowego. Ponowne zasiedlanie i zagospodarowywanie „pustkowi” pomimo upływu kilkudziesięciu lat trwa nadal.

Postępujące przemiany społeczno-gospodarcze na przełomie XX i XXI w. (lata 1998–2007) ukształtowały nowe układy przestrzenne w zakresie dynamiki zmian zaludnienia (ryc. 2). Obszary wzrostu ludności obejmują tereny położone w środkowej części pasa granicznego, tj. od gminy Zawoja aż po gminę Krynica (z wyjątkiem m. Zakopanego). Na krańcach zachodnich (granica z Czechami) i wschodnich (granica z Ukrainą) obserwuje się tendencję do spadku dynamiki zaludnienia, a nawet ubytku ludności.

Zmienna dynamika zaludnienia przygranicznych terenów w Karpatach nawiązuje między innymi do rozkładu przestrzennego ludności zasiedziałej, czyli tej, która od urodzenia nie opuszczała swojej miejscowości lub opuszczała ją, ale na okres krótszy niż rok. Według danych NSP z 2002 r. udział ludności mieszkającej od urodzenia na terenach przygranicznych jest wysoki (ryc. 4). W większości gmin udział ludności zasiedziałej sięga 75%, a w kilku oscyluje nawet w granicach 90% (przy średniej dla Polski 59,2%). Najniższe udziały ludności zasiedziałej mają zachodnie i wschodnie krańce pasa granicznego. Na zachodzie dotyczy to głównie miast, zaś na wschodzie terenów wiejskich. W pierwszym przypadku zdecydowały o tym przyczyny ekonomiczne, w drugim – pozaekonomiczne. Najniższy udział ludności zasiedziałej jest w gminie Lutowiska (44%), co w świetle przeszłości historycznej tych terenów jest zrozumiałe.

Przyrost rzeczywisty ludności Karpat Polskich, w tym i przygranicznych terenów, kształtuje głównie wysoki przyrost naturalny, rekompensujący ubytki ludności wywołane migracjami. Od lat 90. XX w. obserwuje się nowe zjawisko wzrostu roli migracji w kształtowaniu rozwoju demograficznego terenów wiejskich. Pojawienie się terenów wiejskich o charakterze imigracyjnym wokół miast (np. gminy: Kościelisko, Muszyna, Piwniczna, Krynica) świadczy o zachodzących procesach suburbanizacji, natomiast na terenach położonych z dala od miast (np. gminy Cisna i Lutowiska) może świadczyć o rozpoczynających się procesach kontrurbanizacji (Zborowski 2007, Soja 2008). Jest to o tyle znaczące, że w jednym i drugim przypadku dotyczy górskich terenów przygranicznych. Granica

Ryc. 4. Udział ludności zasiedzającej w przygranicznych miastach i gminach w Karpatach Polskich w 2002 r.

Fig. 4. The share of long-stay residents in the border towns and communities in the Polish Carpathians in 2002

Objaśnienia: Numeracja jednostek zgodna z danymi w tabeli 1.

Źródło: opracowano na podstawie danych NSP 2002, GUS.

państwowa nie stanowi zatem czynnika ograniczającego rozwój demograficzny, a wręcz przeciwnie – przyczynia się do wzrostu atrakcyjności tych terenów dla obecnych i potencjalnych migrantów.

Podsumowując, w latach 1921–2007 nastąpił wzrost zaludnienia przygranicznych terenów, z tym że wzrost ten przyczynił się do powiększenia potencjału demograficznego na zachodzie, a we wschodniej części do systematycznej odbudowy zaludnienia, zwłaszcza w drugiej połowie XX w. Pomimo tendencji do wzrostu zaludnienia przygraniczne tereny do dzisiaj nie osiągnęły stanu zaludnienia z 1931 r. (336 tys. osób w 1931 r. wobec około 320 tys. w 2007 r.). Można założyć, że w przyszłości rozwój tych terenów, wprawdzie powolny, ale będzie postępował. Pozwala tak sądzić m.in. wysoki udział ludności zasiedzającej mocno związanej z miejscem swojego urodzenia i zamieszkania, jak i przesłanki mówiące o wzroście atrakcyjności przygranicznych terenów dla migrantów. Tę atrakcyjność przygranicznych terenów podnoszą też niepowtarzalne i niespotykane w innych częściach kraju korzystne warunki środowiskowe i zróżnicowane środowisko naturalne. Stąd też migranci mniej zwracają uwagę na stosunkowo niski poziom życia i słaby poziom rozwoju gospodarczego terenów przygranicznych (Sobala-Gwozdz 2003; Zborowski, Winiarczyk-Rażniak 2008).

Zmiany zaludnienia Karpat Polskich, w tym i terenów przygranicznych, wynikały głównie z uwarunkowań demograficznych, na które nakładały się przyczyny ekonomiczne. Istnienie granic państwowych jedynie modyfikowało rozwój ludnościowy aż do

II wojny światowej. Destrukcyjny charakter granic w rozwoju demograficznym (wschodniej części Karpat) ujawnił się dopiero w latach 40. XX w. Przesunięcie granic na wschodzie i towarzysząca temu polityka ludnościowa państwa spowodowała (obok zmiany struktury narodowościowej ludności) przerwanie ciągłości demograficznej na terenach objętych akcjami wysiedleń. W ciągu kilkudziesięciu lat od tych wydarzeń tereny te zostały częściowo zaludnione i zagospodarowane. Granica na wschodzie (podobnie jak i na południu) nie stanowi już bariery rozwoju demograficznego. Jako granica państwowa między Polską a Ukrainą jest równocześnie wschodnią granicą Unii Europejskiej, co korzystnie wpływa na rozwój społeczno-gospodarczy omawianych terenów.

Literatura

- Gminy przygraniczne*, 1997, Urząd Statystyczny w Jeleniej Górze, Jelenia Góra.
- Górka Z., 1995, *Osadnictwo*, [w:] J. Warszyńska (red.), *Karpaty Polskie. Przyroda, człowiek i jego działalność*, IG UJ, Kraków.
- Maryański A., 1961, *Współczesne migracje ludności w podkarpackich powiatach województwa rzeszowskiego*, Dokumentacja Geograficzna, IG PAN, 5.
- Maryański A., 1964, *Problemy ponownego zasiedlania południowo-wschodniego pogranicza Polski*, Studia Demograficzne, 5.
- Sobala-Gwozdź A., 2003, *Zróżnicowanie poziomu rozwoju gmin przygranicznych województwa podkarpackiego*, [w:] J. Runge (red.), *Granice, Obszary Przygraniczne, Euroregiony*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Soja M., 2001, *Zmiany zaludnienia Łemkowszczyzny w latach 1869–1998*, [w:] B. Kortus (red.), *Człowiek i przestrzeń. Profesorowi Adamowi Jelonkowi w 70. rocznicę urodzin*, IGiGP UJ, Kraków.
- Soja M., 2008, *Cykle rozwoju ludności Karpat Polskich w XIX i XX wieku*, IGiGP UJ, Kraków.
- Zborowski A., 2007, *Reterytorializacja migracji w układzie regionalnym i lokalnym w Polsce południowo-wschodniej*, [w:] *Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych*, P. Brezdeń, S. Grykień (red.), 9, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, UWr, Wrocław.
- Zborowski A., Winiarczyk-Raźniak A., 2008, *Poziom życia*, [w:] Cz. Guzik, Ł. Szmyd (red.), *Społeczeństwo i gospodarka subregionu krośnieńskiego na przełomie XX i XXI wieku*, 32, Prace Naukowo-Dydaktyczne Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie, Krosno.

Maria Soja

**Changes in the border area population
of the Polish Carpathians between 1921 and 2007**

Summary

This paper examines the dynamics of the population changes of border towns and communities in the Polish Carpathians between 1921 and 2007, as well as the role of state borders in the demographic development of this area. The population growth of the border areas (as well as the whole region) during this time period was mainly a consequence of both demographic and economic factors. The presence of state borders was not a constraint for this development, but instead a modifier of it. The destructive effects of state borders on demographic development date back to the 1940s, being a result of the political changes that accompanied the USSR takeover of the eastern Poland (today's Ukraine). Later, demographic policy introduced by the Polish government adversely affected the Ruthenian Minority, causing their removal from the border communities. Poland's eastern border has changed its character with the downfall of the USSR and the joining of Poland to the European Union, establishing Poland as the easternmost border of the European Union. This new role of the border contrasts greatly with its former effects, as it now acts as an encouragement to the socio-economic development of the border areas.